



ยุทธวิธีการดำรงชีพ
ของเกษตรกรอีสานในบริบทธุรกิจเกษตร
และพลังงานทดแทน¹

Livelihood Strategies of Esan Farmers in
Agri-food and Agro-fuel Business Context.

คมสัน ศรีบุญเรือง*

Komsun Sriboonruang

¹ บทความนี้มาจากส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ พืชอาหารหรือพืชพลังงาน?

ยุทธวิธีการดำรงชีพของเกษตรกรในที่ราบสูงโคราช
สาขาวิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
และได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากโครงการทุนวิจัยมหาดินติด สกว.
ด้านมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ประจำปีงบประมาณ 2553

* อาจารย์ประจำสาขาวิชาสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์
มหาวิทยาลัยราชภัฏกาญจนบุรี





ยุทธวิธีการดำรงชีพขอบ เกษตรกรอีสานในบริบทธุรกิจเกษตร และปลื้มบานทดแทน

บทคัดย่อ

ปัจจุบันประเทศไทยประสบกับปัญหาราคาน้ำมันแพง ทั้งหน่วยงานภาครัฐ รัฐวิสาหกิจ และเอกชน พยายามหาวิธีการเพื่อแก้ปัญหาราคาน้ำมันแพง ทั้งการตรึงราคาน้ำมันและการผลิตน้ำมันที่มาจากภาคการเกษตรหรือน้ำมันใช้แล้วก็ตาม การเปลี่ยนแปลงเล็กๆ ในบริบทการผลิตน้ำมันนี้ได้กระทบต่อเกษตรกรทั้งรายย่อยและรายใหญ่ รวมไปถึงภาคอุตสาหกรรม การเกษตร ผู้วิจัยจึงเขียนบทความนี้โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อทำความเข้าใจและศึกษายุทธวิธีการดำรงชีพของเกษตรกรในภาคอีสานกับนโยบายพืชพลังงานที่ผลิตจากพืชอาหารประเภทอ้อย เพื่อแก้ไขปัญหาด้านราคาน้ำมันที่สูงขึ้นและความมั่นคงด้านพลังงาน ภายใต้คำถามวิจัยที่ว่า เมื่ออ้อยในบริบทของการผลิตพลังงาน

ทดแทนได้ส่งผลต่อความสัมพันธ์ทางการผลิต ความมั่นคงทางอาหาร และยุทธวิธีการดำรงชีพอย่างไร โดยศึกษาในหมู่บ้านหนองไไร่ ตำบลโคกสะอาด อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดชัยภูมิ วิเคราะห์ผ่านกรอบแนวคิดยุทธวิธีดำรงชีพ ร่วมด้วยแนวคิดความสัมพันธ์ทางการผลิตในระบบเกษตรพันธสัญญาและความมั่นคงทางอาหาร เพื่อศึกษารูปแบบการปรับตัวและการต่อรองของครัวเรือนเกษตรกร โดยการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึกกับครัวเรือนในหมู่บ้าน 106 ครัวเรือน ได้แก่ กลุ่มชาวนา กลุ่มปลูกอ้อยอิสระ กลุ่มลูกไร่อ้อย กลุ่มหัวหน้าโคกตา อ้อยรายใหญ่และรายย่อย และกลุ่มแรงงานไร่ที่ดินในหมู่บ้าน ร่วมด้วยการวิเคราะห์เชิงพื้นที่และวิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้สถิติเชิงพรรณนา

ผลการศึกษาพบว่าอ้อยในบริบทที่เปลี่ยนแปลงสถานะจากการเป็นแค่เพียงพืชอาหารสู่การเป็นพืชพลังงาน ทำให้อ้อยมีราคาและมูลค่าที่สูงขึ้น และการจูงใจให้เกษตรกรมุ่งเข้าสู่ระบบการผลิตภายใต้ระบบอุตสาหกรรมเกษตรอาหารและพลังงานมากขึ้น ด้วยระบบเงินทุนและสวัสดิการของโรงงาน ได้กระทบต่อรูปแบบการดำรงชีวิต ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหาร เช่น การลดลงของปริมาณอาหารของครัวเรือนและการเปลี่ยนแปลงความหมายของบริบทของความมั่นคงทางอาหาร การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินไปสู่การปลูกอ้อยเพื่อส่งโรงงานมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงระบบเกษตรและระบบสิทธิที่นำมาสู่การปรับตัวและการต่อรองด้านการผลิตอาหาร การใช้ที่ดิน การใช้แรงงาน การทำงานเพื่อหารายได้ และการจัดการทรัพยากรเพื่อความอยู่รอดของครัวเรือน แต่ทั้งนี้ยุทธวิธีดำรงชีพของเกษตรกรไม่ได้เป็นรูปแบบเดียวกันหมด ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับทุนการดำรงชีพ ลักษณะกายภาพ การใช้ทรัพยากรและข้อจำกัดทางเศรษฐกิจของ

แต่ละครัวเรือนที่มีอยู่

คำสำคัญ: ยุทธวิธีการดำรงชีพ การต่อรอง การปรับตัว พืชพลังงาน
เอทานอล

Abstract

At present day, Thailand face a price of oil problem. Government, State Enterprises and Private Sector search for solve this problem such as control the oil price, produce of the oil from agriculture or used oil. The changes of oil production context was affect to major and minor farmers including Agro-industry sector. This article was to understand and a study of livelihood strategies of Northeastern farmers and sugarcane-base fuel crops promotion policy in order to solve high petroleum prices, and to achieve energy security. In research question, when sugarcane in renewable energy context affected to the Production Relations, Food Securities and Livelihood Strategies, and focused on Nongraikai village, Koksa-ad subdistrict, Phukhiao District, Chaiyaphum Province. This study analyzed from Livelihood strategies conceptual framework including contractual production relations and food security concept to study the adaptations and negotiations of agriculture households. This study used qualitative research included such data-collecting techniques

as in-depth interview with 106 households were studied including rice farmers, independent sugarcane farmers and sugarcane farmers under contract, heads of sugarcane groups and landless laborers as well as use of Spatial analysis and Descriptive statistical analysis.

Research findings the change of sugarcane to the agro-fuels context persuade more farmers enter to the agro-food and agro fuel industry with the sugar cane higher value, capital system and the good money welfare, consisted of livelihoods including changes in food security such as decline in household food availability and the changes of food security context, land use, farming systems and property rights. This led to adaptation and negotiation for survival in food production, land use, labor, work, resource use and management. Nevertheless, farmer's livelihood strategies were not homogeneous. Their differences depended upon households' capital, physical, resource use and economic limitations.

Keywords: Livelihood Strategies, Negotiations, Adaptations, Fuel Crops, Ethanol

บทนำ

ภาคอุตสาหกรรมที่เชื่อมโยงกับภาคการเกษตรได้ทำให้ครัวเรือนเกษตรกรมีรูปแบบการดำรงชีวิตแบบใหม่ในวิถีชีวิตของความ

ทันสมัยและความสัมพันธ์แบบสังคมอุตสาหกรรม จากกระแสการพัฒนาดังกล่าวได้เปลี่ยนชวนาเปลี่ยนแปลงไปเป็นแรงงานของระบบอุตสาหกรรม การผลิตและระบบเกษตรที่มีการเชื่อมโยงจากระดับโลก คือการผลิตพืชอาหารที่มีการข้ามชาติจากที่หนึ่งมาสู่ที่หนึ่ง เกิดปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำการทางสังคม (Actors) ที่มีความสลับซับซ้อนหลากหลายมากขึ้น การทำงานของระบบทุนนิยมโลกาภิวัตน์ที่ได้ขับเคลื่อนการปรับโครงสร้างสังคมชนบทได้เชื่อมโยงการผลิตและการบริโภคเข้าด้วยกัน ได้นำชุมชนให้ตกอยู่ภายใต้กลไกของตลาดและระบบทุนนิยมดังกล่าวได้²

การเข้าสู่ระบบการผลิตทางการเกษตรอีกครั้ง (Re-Agrarianization) ในปัจจุบันที่มีความต้องการผลผลิตทางการเกษตรที่นำไปผลิตอาหารและพลังงานทดแทนจากภาคการเกษตรมากขึ้น จึงเกิดการย้อนกลับไปให้ความสำคัญกับภาคเกษตรอีกครั้งและเกิดการขยายความต้องการแรงงานในการผลิตสินค้าเกษตรมากขึ้น ทั้งเกิดการขยายการผลิตในรูปเกษตรเชิงพาณิชย์เพื่อผลิตพลังงานทดแทนและนำมาสู่การขยายความต้องการในที่ดินมากขึ้น เกิดทางเลือกเข้าสู่ระบบทุนนิยม ระบบการพึ่งพาและให้ความสำคัญทรัพยากรสินประเภทเงิน รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ที่มีภาพความสัมพันธ์ทางการผลิตมีความสลับซับซ้อนและหลากหลาย ด้วยการเติบโตของโรงงานอุตสาหกรรมที่เข้ามาอยู่ใกล้ชุมชนบทมากขึ้นและการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมเข้าไปในพื้นที่ที่เป็นชุมชนทางเกษตร จึงทำให้พื้นที่ชนบทไม่เพียงแต่ทำการเกษตรเท่านั้น แต่ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางพื้นที่

² David Goodman and Michael Watts. Globalising Food: Agrarian Questions and Global Restructuring.

ทางสังคมกลายเป็น “สังคมกึ่งเมืองกึ่งชนบท”³ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้คนในชนบทตกอยู่ในพื้นที่ระหว่างชนบทกับเมืองและความสัมพันธ์การผลิตในพื้นที่ของภาคการเกษตรกับอุตสาหกรรม และในชนบทที่กำลังได้รับการแผ่ขยายโดยกลุ่มผลประโยชน์ต่างๆ และรูปแบบกิจกรรมใหม่ๆ ที่สร้างผลกระทบตามมาได้ อีกทั้งในความสัมพันธ์ระหว่างภาคเกษตรและอุตสาหกรรมยังสอดแทรกซึ่งความขัดแย้งด้านความสัมพันธ์เชิงอำนาจและการใช้ทรัพยากรเข้ามาในพื้นที่ด้วย⁴

แนวคิดการสร้างความมั่นคงด้านพลังงานสู่นโยบายพลังงานทดแทนของประเทศไทย ผนวกกับกระแสสังคมที่ต้องการใช้พลังงานทดแทนจากภาคเกษตร เพื่อช่วยเพิ่มรายได้ให้แก่เกษตรกร ความเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อมและลดการนำเข้าสินค้าพลังงาน การปรับเปลี่ยนเป้าหมายของระบบเกษตรอาหารมาสู่ผลิตพลังงานทดแทน โดยในภาคอีสานซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีการเพาะปลูกพืชพาณิชย์ที่สามารถนำมาผลิตพลังงานทดแทนได้ อาทิ อ้อยและมันสำปะหลัง หมู่บ้านอีสานจึงได้รับการส่งเสริมให้ปลูกพืชพลังงานที่ใช้ในการผลิตเอทานอลมาก

งานศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกษตรอีสาน จากการเข้ามาของพืชพลังงานประเภทเอทานอลที่ผลิตจากพืชประเภทอ้อยสู่การขยายตัวการปลูกพืชพาณิชย์ สถานการณ์ดังกล่าวส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินและเป็นโอกาสทางเศรษฐกิจที่มาพร้อมกับความเสี่ยง ผู้ศึกษาจึงมีความสนใจที่จะศึกษาการเปลี่ยนแปลงสังคมเกษตรและยุทธวิธี

³ ยศ สันตสมบัติ. ท่าเกวียน : บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชนชาวนาไทย ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม.

⁴ Jonathan Rigg. More than the soil: Rural Change in Southeast Asia.

การดำรงชีพของเกษตรกรต่อบริบทโลกาภิวัตน์ทางเกษตรอาหารสู่
ภาคการผลิตพลังงาน โดยได้ศึกษาที่ หมู่บ้านหนองไร่ไก่ ตำบลโคก
สะอาด จังหวัดชัยภูมิ

แนวคิด ทฤษฎี และกรอบแนวคิดในการวิจัย

ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรจากการเข้ามา
ของปัจจัยภายนอก ไม่ว่าจะเป็นนโยบายของรัฐ กลุ่มทุน และระบบ
โลกาภิวัตน์ สามารถศึกษาออกมาได้หลายมิติที่เชื่อมโยงทั้งด้าน
สังคม ทรัพยากร และเศรษฐกิจ ในการศึกษาครั้งนี้ผู้ศึกษาได้ใช้กรอบ
แนวคิดว่าด้วยการดำรงชีพ (Livelihood Framework) ที่เชื่อมโยง
กับแนวคิดความสัมพันธ์การผลิตในระบบเกษตรพันธสัญญาและ
แนวคิดความมั่นคงทางอาหาร ดังนี้

แนวคิดแรกเป็นแนวคิดยุทธวิธีการดำรงชีพ (Livelihood
Strategies) ที่วิเคราะห์ถึงรูปแบบการปรับตัวและการต่อรองของครัว
เรือนเกษตรกร โดย Frank Ellis⁵ มองว่าการสร้างความหลากหลาย
ในการดำรงชีพของชาวชนบทในประเทศโลกที่สามเป็นการกำหนด
กิจกรรมและวิถีการดำเนินชีวิตเพื่อความอยู่รอด เป็นกิจกรรมของ
ครัวเรือนและชุมชน การดำรงชีพใช้จะเป็นเพียงแค่การมีรายได้ แต่
ยังหมายถึงการมีอาหารบริโภคจากการผลิตขึ้นของครัวเรือน และ
ยังมีสถาบันทางสังคมที่คอยกำหนดบทบาทหน้าที่ของชุมชนและ
ปัจเจกชน ความสัมพันธ์ของครัวเรือนและสิทธิในทรัพยากรที่จะ
คอยเชื่อมโยงในการสร้างรายได้เข้ามา เช่น ความแตกต่างในการ

⁵ Frank Ellis. Survey Article: Household Strategies and Rural Livelihood
Diversification. *Journal of Development Studies*.

เข้าถึงที่ดิน อาจจะเป็นตัวกำหนดในการสร้างลักษณะการดำรงชีพที่แตกต่างออกมา คนมีที่ดินและไม่มีที่ดินมักจะมีการปรับตัวในรูปแบบที่ต่างกันออกไป

แนวคิดที่สอง แนวคิดความสัมพันธ์ทางการผลิตในระบบเกษตรพันธสัญญา แนวคิดนี้ได้อธิบายถึงรูปแบบความสัมพันธ์การผลิตระหว่างครัวเรือน ชุมชน กับอุตสาหกรรมที่อยู่ใกล้ท้องถิ่น โดย Hart⁶ ได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นของอุตสาหกรรมในพื้นที่ชนบท ได้ขยายวงกว้างไปทั่วโลกทำให้เกิดการกลายเป็นเมืองในเขตชนบท (Rural Urbanization) ระบบโลกาภิวัตน์ทางการเกษตรอาหารได้สร้างระบบอุตสาหกรรมและทุนนิยมเข้าไปในชุมชนท้องถิ่น โดยเฉพาะในประเทศโลกที่สามที่มีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากพื้นที่ชนบทในพื้นที่อื่นๆ สร้างความเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์การผลิตทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชน ความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงจากรูปแบบความสัมพันธ์การผลิตที่เป็นแบบพึ่งพาอาศัยกันมาเป็นระบบที่ซับซ้อนและเน้นผลกำไรเป็นสำคัญ ระบบแรงงานในครัวเรือนกลายมาเป็นระบบการจ้างแรงงานและระบบเกษตรพันธสัญญาในพื้นที่

และแนวคิดที่สาม แนวคิดเรื่องความมั่นคงทางอาหาร แนวคิดนี้ได้อธิบายถึงการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารในมิติปริมาณอาหารและบริบทของอาหารที่เปลี่ยนแปลงที่ได้ผลกระทบจากระบบอุตสาหกรรมและทุน Maxwell and Frankenberger⁷ กล่าวว่าความ

⁶ อ้างใน David Goodman and Michael Watts. Ibid.

⁷ อ้างใน Almaz Negash. and Anke Niehof. The Significance of Enset Culture and Biodiversity for Rural Household Food and Livelihood Security in Southwestern Ethiopia. *Agriculture and Human Values*.

มั่นคงทางอาหารคือความสามารถของครัวเรือนในการสร้างความเพียงพอของปริมาณอาหารตลอดช่วงเวลาของการผลิตและการดำรงชีพ จากความต้องการอาหารด้วยการซื้อ การแลกเปลี่ยน หรือวิธีการอื่นๆ Chamber⁸ ได้กล่าวถึงความมั่นคงทางอาหารที่สัมพันธ์กับการดำรงชีพว่า เป็นความเพียงพอของปริมาณอาหารและการมีค่าใช้จ่ายที่พอต่อความต้องการขั้นพื้นฐานได้ และ Niehof and Price⁹ ได้กล่าวถึงระบบของการดำรงชีพว่าเมืองประกอบดังต่อไปนี้ คือทรัพยากรและสินทรัพย์เป็นตัวแปรต้นที่จะสะท้อนรูปแบบการดำรงชีพเป็นตัวแปรตาม โดยตัวแปรทั้งสองนี้จะเป็นตัวชี้วัดต่อความมั่นคงทางอาหารในความเปราะบางและความเสี่ยงในการดำรงชีพ

จากแนวคิดทั้งสามข้างต้นเห็นว่าจะเป็นตัวเชื่อมโยงต่อการศึกษารูปแบบการดำรงชีพของแต่ละครัวเรือนที่มีความแตกต่างด้านทุนการเข้าถึงทรัพยากร และความสัมพันธ์ในครัวเรือนที่จะสะท้อนรูปแบบการปรับตัวและการต่อรองจากการเปลี่ยนแปลงของบริบทพืชอาหารมาสู่พืชพลังงาน ที่มีสิ่งจูงใจเกษตรกรด้วยระบบเงินทุนและสวัสดิการในรูปแบบต่างๆ ด้วย

จากแนวคิดข้างต้นนี้เอง ผู้ศึกษาได้ใช้กรอบคิดทางมนทัศน์ด้านการดำรงชีพศึกษา ภายใต้กรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนและกรอบแนวคิดว่าด้วยการดำรงชีพของ Department for International Development (DFID)¹⁰ และ Frank Ellis¹¹

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Department for International Development. Sustainable Livelihoods Guidance Sheets.

¹¹ Frank Ellis. Ibid.

โดยมีการวิเคราะห์บริบทด้านความเปราะบาง (Vulnerability Context) บริบทดังกล่าว คือ ภาวะที่ครัวเรือนหรือปัจเจกชนจะได้ปะทะและมีผลต่อการดำรงชีพ ในบริบทประกอบด้วยแนวโน้ม (Trends) วิฤต (Shocks) ฤดูกาล (Seasonality) และความเสี่ยง (Risks) โดยบริบทด้านแนวโน้มได้แก่ แนวโน้มของประชากร แนวโน้มในการจัดการทรัพยากร แนวโน้มราคาพืชผล แนวโน้มทางเศรษฐกิจ และนโยบายทางเศรษฐกิจ เป็นต้น ประการที่สอง บริบทด้านวิฤตได้แก่ โรคระบาดของสัตว์และพืชผล ภัยพิบัติธรรมชาติ และภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ เป็นต้น ประการที่สาม ด้านฤดูกาล ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงในราคาพืชผลตามฤดูกาล การกำหนดราคาผลผลิตจากภาคเอกชน ผลผลิตและการจ้างงาน เป็นต้น และบริบทด้านความเสี่ยง คือ โอกาสที่จะเกิดความเสียหายได้จากการได้ประสบกับบริบทใดบริบทหนึ่ง

ยุทธวิธีการดำรงชีพที่แสดงออกมา มีการใช้ทรัพยากรหรือทุนเพื่อการดำรงชีพ (Livelihood Assets) ภายใต้บริบทความเปราะบาง ทุนการดำรงชีพที่ผู้ศึกษานำมาใช้ในการวิเคราะห์ให้เข้ากับบริบทในพื้นที่และบริบทความเปราะบางที่เข้ามาปะทะกับชุมชนคือ การนำกรอบแนวคิดห้าเหลี่ยมทรัพยากรมาใช้ ได้แก่ ทุนทางมนุษย์ หมายถึง ทักษะ ความรู้ ความสามารถในการดำเนินงาน และสุขภาพของปัจเจกบุคคล ทุนทางธรรมชาติ หมายถึง ที่ดิน น้ำ ป่า อากาศ และระดับความหลากหลายทางชีวภาพ แหล่งทรัพยากรธรรมชาติมาซึ่งการดำรงชีพ ทุนทางสังคม หมายถึง เครือข่าย และความสัมพันธ์ ช่วยเพิ่มความสามารถการดำรงชีพในการร่วมมือกัน ทุนทางกายภาพ หมายถึง โครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ เช่น การคมนาคมขนส่ง ที่อยู่อาศัย น้ำสะอาด พลังงาน การเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร และ

ทุนทางการเงิน หมายถึงทรัพย์สินทางการเงินที่คนใช้ในการบรรลุเป้าหมายของการดำรงชีพ ซึ่งประกอบด้วยเงิน หรือทรัพยากรอื่น ๆ ที่ช่วยให้สามารถประยุกต์ใช้เพื่อสร้างการดำรงชีพในรูปแบบต่าง ๆ ได้ทุน การดำรงชีพทั้ง 5 ทุนนี้จะช่วยสะท้อนรูปแบบการปรับตัวและการต่อรองที่มีความต่างกันในแต่ละครัวเรือนด้วย

ผลการศึกษา

การศึกษาครั้งนี้มีผลการศึกษาที่เสนอถึงการเปลี่ยนแปลงสังคมเกษตรอีสาน ในกรณีศึกษาบ้านหนองไไร่ ได้แก่ หนึ่ง การเปลี่ยนแปลงระบบเกษตรของชุมชน สอง ความสัมพันธ์การผลิตภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญาย่อย สาม การเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารของชุมชน และสี่ ยุทธวิธีการดำรงชีพของครัวเรือนต่อบริบทธุรกิจเกษตรอาหารและพลังงานทดแทน

1. ระบบเกษตรบ้านหนองไไร่: พื้นที่ลุ่มคกขาวนา สู่พื้นที่เกษตรอาหารและพลังงาน

บ้านหนองไไร่ตั้งอยู่ใกล้เขตอุตสาหกรรมอาหารและพลังงานทดแทน (อุทยานอุตสาหกรรมมิตรผล) ตั้งอยู่ห่างตัวอำเภอเมืองชัยภูมิประมาณ 60 กิโลเมตร และห่างจากตัวอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น 5 กิโลเมตร ซึ่งมีความเป็นกึ่งเมืองกึ่งชนบทและเป็นทั้งแหล่งอุตสาหกรรม ตลาด โรงแรม ธนาคารและร้านอาหาร หากพิจารณาในการมองบริบทพื้นที่ศึกษา ผู้ศึกษาได้แบ่งบริบทของพื้นที่ศึกษาออกเป็นสามช่วงเวลา ได้แก่ ช่วงที่หนึ่งช่วงเครือข่ายชุมชนกึ่งยังชีพและการผลิตพืชพาณิชย์ช่วงแรก ช่วงที่สองหลังการตั้งโรงงานน้ำตาล และช่วงที่สามช่วงนโยบายส่งเสริมการผลิตพลังงานทดแทนเอทานอล

ในช่วงเครือข่ายชุมชนกึ่งยังชีพและการผลิตพืชพาณิชย์ช่วงแรกก่อนมีการตั้งของโรงงานน้ำตาลมิตร ภูเขียว (ก่อนปี 2526) มีการทำการเกษตรทั้งการทำนาปลูกข้าว นาดอน ในลักษณะของนาข้าวผันเป็นการเกษตรหลักของบ้านหนองไร่โก่ และนอกจากการทำนาแล้ว ยังมีการปลูกพืชไร่ ได้แก่ มันสำปะหลังและปอแก้ว แต่ชาวบ้านจะเน้นการปลูกข้าวเหนียวเพื่อการบริโภคเป็นหลักและมีขายบ้างเล็กน้อย ทั้งนี้เนื่องจากการหาอาหารตามแหล่งธรรมชาติได้ง่าย จึงไม่ต้องเดินทางไปหาซื้อ และผู้ศึกษาได้นำภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินปี พ.ศ. 2523¹² มาวิเคราะห์รูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน โดยการใช้ที่ดินส่วนใหญ่จะเป็นการทำนาข้าวคิดเป็นร้อยละ 62.70 ปอแก้วคิดเป็นร้อยละ 18.88 และมันสำปะหลังคิดเป็นร้อยละ 7.85 ของพื้นที่ทั้งหมด

ต่อมาปี 2526 ในตำบลโคกสะอาด อำเภอภูเขียว มีการตั้งของโรงงานผลิตน้ำตาลในนามโรงงานน้ำตาลมิตรภูเขียวขึ้น ได้เกิดระบบการผลิตด้านอุตสาหกรรมเกษตรขึ้นในหมู่บ้านและหมู่บ้านละแวกใกล้เคียงโรงงานน้ำตาล ด้วยการค่อย ๆ ขยายตัวของการปลูกอ้อย แต่ในช่วงแรกชาวบ้านไม่ได้ตื่นตัวกับการปลูกอ้อยมาก เนื่องจากยังคงยึดวิถีการเกษตรแบบเดิม คือ การผลิตเพื่อบริโภค มีที่ดินตัวเองและหันมาปลูกอ้อยอยู่สองรายหลัก ได้แก่ กลุ่มเจ้าแก้วใหญ่ในหมู่บ้านที่เริ่มทำการเพาะปลูกเป็นรายแรก ๆ และเป็นจุดเริ่มต้นของการเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาในระบบโคกตาอ้อย ต่อมาช่วงปี 2531 ชาวบ้านที่มีที่นาดอน ไร่ปอและมันสำปะหลังก็ได้ปรับมาปลูกอ้อยเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากได้มีหน่วยส่งเสริมการปลูกอ้อยเข้ามาส่งเสริมและ

12 ที่มา: ภาพการใช้ประโยชน์ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดินปี 2523

สนับสนุนให้ชาวบ้านได้มาปลูกอ้อย แต่ก็ยังไม่ตื่นตัวมาก โดยเฉพาะกลุ่มชาวนา เนื่องจากราคาอ้อย¹³ ยังคงต่ำและผันผวน ในช่วงหลังการตั้งของโรงงานน้ำตาลจะมีรูปแบบการทำการเกษตรทั้งการทำนาลุ่มนาดอน ในลักษณะของนาข้าวปนเช่นเดียวกับช่วงก่อนมีโรงงานน้ำตาล และนอกจากการทำนาแล้วเริ่มมีการปลูกพืชไร่ คือ อ้อย ผู้ศึกษาได้นำภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินปี พ.ศ.2540¹⁴ มาวิเคราะห์ โดยการใช้ที่ดินส่วนใหญ่จะเป็นการทำนาข้าวคิดเป็นร้อยละ 82.98 และไร่อ้อยคิดเป็นร้อยละ 5.99 ถ้าหากเปรียบเทียบกับช่วงก่อนการตั้งโรงงานน้ำตาลมีพื้นที่ปลูกข้าวร้อยละ 62.70 และเป็นพืชจำพวกปอแก้วและมันสำปะหลังรวมร้อยละ 26.73 จากข้อมูลได้แสดงภาพการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินด้วยการปรับมาทำนาและการทำไร่อ้อยเพิ่มขึ้นจากเดิมที่มีการผลิตปอแก้วและมันสำปะหลังอยู่

และในช่วงปี 2549 - ปัจจุบัน ได้เกิดปรากฏการณ์ใหม่ขึ้น คืออุทยานบริษัทมิตรผลภูเขียวได้สนองต่อนโยบายพลังงานทดแทนจากภาคเกษตรด้วยการตั้งโรงงานเอทานอล ทั้งนี้ด้วยอุทยานบริษัทมิตรผลมีการจัดการโรงงานในรูปแบบขยะเป็นศูนย์ (Zero Waste Management) ด้วยการใช้ทุกชิ้นส่วนของอ้อยมาผลิตและขาย คือ โรงงานน้ำตาลมิตรภูเขียวผลิตน้ำตาลจากน้ำอ้อย บริษัทภูเขียวไบโอเอเนอจีผลิตพลังงานไฟฟ้าชีวมวลจากเศษกากอ้อยและเศษวัสดุจากการเกษตร บริษัทเพโทรกรีนแปรรูปอ้อยและกากน้ำตาลเพื่อผลิต

¹³ ราคาอ้อยปี 2531 ราคาเฉลี่ยขั้นต่ำและขั้นท้าย อยู่ที่ 329.00 บาท; สำนักเศรษฐกิจการเกษตร (2553)

¹⁴ ที่มา: ภาพการใช้ประโยชน์ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดินปี 2540

เป็นเอทานอล¹⁵ และบริษัทเอ็มพี พาร์ติเกิล บอร์ด ผลิตไม้ฟาร์ติเกิลบอร์ดจากขานอ้อย ซึ่งปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เกิดจากภาวะการณ์ที่ราคาน้ำมันพุ่งสูงขึ้นและยังผลักดันให้ราคาอ้อยและน้ำตาลสูงขึ้นอย่างเป็นประวัติการณ์ตั้งแต่ปี 2549 เป็นต้นมา

สถานการณ์ดังกล่าวจึงทำให้เกษตรกรหันมาปลูกอ้อยกันมากขึ้นด้วยการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน การขยายที่ดินด้วยการเช่าและซื้อที่ดินทั้งในและนอกหมู่บ้าน และผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินปี 2551¹⁶ พบว่าการใช้ที่ดินส่วนใหญ่จะเป็นการทำนาข้าวคิดเป็นร้อยละ 55.25 และไร่อ้อยคิดเป็นร้อยละ 31.43 และพืชผัก/ผลไม้คิดเป็นร้อยละ 0.88 พบว่ามีการขยายตัวการปลูกอ้อยมากขึ้น อันเนื่องมาจากช่วงหลังจากปี 2549 เป็นต้นมาราคาอ้อย¹⁷สูงขึ้น เกษตรกรบ้านหนองไไร่เดิมมีการผลิตข้าวเป็นพื้นที่จำนวนมากเมื่อมีนโยบายการส่งเสริมพลังงานทดแทนจากภาคการเกษตรขึ้นมาก็จะทำให้ราคาอ้อยสูงขึ้น ทั้งความผันผวนของราคาข้าว จึงทำให้ชาวนาและเกษตรกรอื่น ๆ ปรับตัวไปปลูกอ้อยกันมาก การปรับมาปลูกอ้อยที่เพิ่มมากขึ้นไม่ใช่เพียงปัจจัยนโยบายพืชพลังงานเพียงอย่างเดียว ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยด้านทำเลที่ตั้งที่หมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้กับโรงงานปัจจัยด้านเศรษฐกิจ เช่น ราคาอ้อยที่สูงขึ้น ราคาข้าวและเกษตรกรอื่นๆ

15 เอทานอลเป็นเอทิลแอลกอฮอล์ เป็นเชื้อเพลิงเหลวที่ได้จากการย่อยสลายแป้งและน้ำตาลด้วยเอนไซม์ ปัจจุบันประเทศไทยมีการใช้เอทานอลผสมกับน้ำมันเบนซิน หรือที่เรียกว่าแก๊สโซฮอล์ ซึ่งในขณะนี้ประเทศไทยมีน้ำมันแก๊สโซฮอล์อยู่ 3 ชนิด คือแก๊สโซฮอล์ E10 E20 และ E85

16 ที่มา: ภาพการใช้ประโยชน์ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดินปี 2551

17 ราคาอ้อยปี 2549 ราคาเฉลี่ยขั้นต่ำและขั้นท้าย อยู่ที่ 688.00 บาท ,ปี 2553 ราคาเฉลี่ย อยู่ที่ 879.00 บาท; สำนักเศรษฐกิจการเกษตร(2553)

ปัจจัยด้านแรงจูงใจทางเศรษฐกิจ คือ การเข้ามาส่งเสริมและให้สวัสดิการทางการเงินแก่ผู้ปลูกอ้อย และปัจจัยด้านการส่งออกก็เป็นส่วนให้ราคาอ้อยมีราคาสูงขึ้นเช่นกัน ทั้งหมดที่ได้กล่าวมาเป็นปัจจัยตัวชี้หน้าที่ได้จูงใจให้เกษตรกรเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญา อย่างไรก็ตามการเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาได้เป็นทั้งโอกาสและความเสี่ยงทางเศรษฐกิจที่เกษตรกรต้องแบกรับภาระหนี้สินต่อการเข้าสู่ระบบพันธสัญญาที่แตกต่างกันจากฐานะและประสบการณ์

2. “เป็นทุนและสวัสดิการ” แร่ฉบับใจสู่ระบบพันธสัญญา

อ้อยเป็นระบบพันธสัญญาที่เก่าที่สุดและมีการเพิ่มพื้นที่การผลิตมากขึ้นในแต่ละปี ระบบพันธสัญญาอ้อยเป็นระบบ 30 ต่อ 70 โดยเป็นของเกษตรกรร้อยละ 70 ถ้าราคาอ้อยขายขึ้นสุดท้ายมากกว่าขั้นต้นก็จะปันผลกลับคืนสู่เกษตรกรและมีระบบโควตา อ้อยเป็นพืชพาณิชย์ที่มีในพื้นที่อีสานมาก่อนปี 2501 แต่การขยายตัวค่อนข้างช้าเมื่อเปรียบเทียบกับข้าวโพด ปอแก้ว และมันสำปะหลัง ในภาคอีสานช่วงนั้นการขยายตัวเป็นไปได้ยาก เนื่องจากมีเพียงโรงงานน้ำตาลเพียงแห่งเดียว ต่อมาไม่นานก็มีการสร้างโรงงานน้ำตาลขยายตัวมากขึ้นในภาคอีสานนับตั้งแต่ปี 2526 เป็นต้นมา ในปี พ.ศ. 2526 มีการก่อตั้งโรงงานน้ำตาลมิตรภูเขียวที่อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดชัยภูมิ เป็นโรงงานน้ำตาลที่ใหญ่และทันสมัยที่สุดแห่งหนึ่งในประเทศไทย

การปลูกอ้อยในระบบพันธสัญญาเป็นสิ่งที่จูงใจแก่เกษตรกรกลุ่มอื่นๆ ได้เข้ามาสู่ระบบ โดยได้เงินทุนที่สามารถนำมาใช้และลงทุนได้ก่อน โดยเฉพาะกลุ่มที่ทำนาที่ได้เปลี่ยนมาปลูกอ้อยเพื่อการเข้าถึงทุนทางการเงินที่เป็นเงินกู้ยืม นำมาลงทุนด้านการเกษตรและหมุนเวียน

ใช้ในการดำรงชีวิตของครัวเรือนได้ ได้แก่ หนึ่ง เงินค่าไถ่ที่ คือ เงินที่จะมอบให้ชานาที่หันมาปลูกอ้อยรายใหม่ โดยมีศูนย์การส่งเสริมอ้อยของโรงงานเป็นผู้สนับสนุน โดยได้ให้แก่ชานาที่ปลูกอ้อยใหม่ไร่ละ 500 บาท เป็นเงินให้เปล่าโดยไม่ต้องหักหนี้สิน สอง เงินบำรุงต่อหรือเงินเกี่ยว คือ สัญญาเงินกู้ที่ทางโรงงานจะสนับสนุนเงินกู้ในรูปแบบทุน คือ ปุ๋ยและเงินทุนเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในระหว่างการบำรุงต่อไปจนถึงช่วงของการตัด โดยจะเก็บคืนหลังจากขายผลผลิตได้พร้อมดอกเบี้ย และสาม เงินค่าซ่อมบำรุง คือ เงินที่เป็นค่าสึกหรอในรถและคุณภาพดินโดยจะให้ตันละ 10 บาท เป็นในลักษณะเงินยืม โดยจะหักออกหลังจากขายผลผลิตได้พร้อมดอกเบี้ย¹⁸

แต่ทั้งนี้นอกจากจะเป็นโอกาสที่จะทำให้เกษตรกรที่เข้าสู่ระบบการปลูกอ้อยแบบพันธสัญญาเข้าถึงเงินทุนเพื่อนำมาลงทุนด้านเกษตรและเงินหมุนเวียนในครัวเรือน นอกจากนี้ยังมีผลเสียตามมาเป็นความเสี่ยงด้านเศรษฐกิจ คือการสร้างภาระหนี้สินให้เพิ่มสูงมากขึ้นและมีภาระค่าใช้จ่ายในการลงทุนด้านเกษตรสูงขึ้นโดยเฉพาะกลุ่มหัวหน้าโคตรารายย่อยและกลุ่มลูกไร่ ตลอดจนความเสี่ยงทางด้านสังคม คือ การที่จะต้องพึ่งพาทุนภายนอกสูง ความสัมพันธ์ของชุมชนที่เปลี่ยนแปลงจากการที่เคยอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือขายครัวเรือนมาสู่ความสัมพันธ์ที่พึ่งพาเงินตราสูง ทั้งค่าใช้จ่ายด้านแรงงาน เทคโนโลยีเกษตรและการบำรุงรักษาอ้อย การเข้าสู่ระบบพันธสัญญาอ้อยบ้านหนองไร่ไก่อแบ่งเป็นสองระยะเวลา คือช่วงหลังการตั้งโรงงานน้ำตาลและช่วงการส่งเสริมการปลูกอ้อยเพื่อเป็นพลังงานทดแทนในรูปของ

¹⁸ ตาหนิต, สัมภาษณ์.

เอทานอล โดยในช่วงหลังการตั้งโรงงานน้ำตาลได้มีเกษตรกรที่เข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาอ้อยไม่มากหากเทียบกับช่วงปัจจุบัน โดยสามารถจำแนกเกษตรกรปลูกอ้อยที่อยู่ในระบบเกษตรพันธสัญญาได้ดังนี้

หัวหน้าโควตารายใหญ่ คนในชุมชนมักจะเรียกว่าเจ้าแก้วใหญ่ มีอยู่สองราย คือยายหอมและตาดม โดยทั้งสองมีความสัมพันธ์ที่ดีกับโรงงานน้ำตาล สามารถกู้เงินจากโรงงานมาลงทุนเพิ่มได้ โดยโรงงานได้อุปถัมภ์ให้เจ้าแก้วทั้งสองรับเงินทุน บัญ ขณะเดียวกันก็ได้สร้างระบบอุปถัมภ์ให้แก่ลูกไร่และหัวหน้าโควตารายย่อย โดยการให้กู้ยืมเงินไปลงทุนหรือให้ยืมบั่ว เช่าอุปกรณ์การเกษตรทันสมัย แล้วหักผลผลิตจากรายได้ที่หลัง แต่มีเงื่อนไขที่ว่าต้องเป็นลูกไร่หรือหัวหน้าโควตารายย่อยกับเจ้าแก้วเท่านั้น

ยายหอมและตาดม¹⁹ เป็นตัวอย่างของกลุ่มหัวหน้าโควตารายใหญ่ที่มีความประสบความสำเร็จในการปลูกอ้อยในระบบพันธสัญญา ทั้งสองครัวเรือนมีการริเริ่มปลูกอ้อยและการเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญา ในที่ดินขนาดเล็ก และได้ทยอยซื้อที่ดินและเช่าที่ดิน จนปัจจุบันมีที่ดินขนาดใหญ่ และสามารถกู้เงินจากโรงงานน้ำตาลและธนาคารของรัฐได้สูงเป็นหลักหลายล้านบาท โดยเพื่อลงทุนในการปลูกอ้อย และได้ปล่อยเงินกู้แก่ลูกไร่ของตนเองด้วย และยังมีความสนิทสนมกับโรงงานน้ำตาลที่สามารถกู้เงินเพิ่มและต่อรองขอลดคิวการขายอ้อยก่อนได้

หัวหน้าโควตารายย่อย ปัจจุบันมีจำนวนเพิ่มขึ้นมาก อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงระบบการปลูกพืชไปปลูกอ้อยเพิ่มมากขึ้น มี

¹⁹ ข้างแล้ว.

ลักษณะที่คล้ายกับหัวหน้าโควตารายใหญ่ คือ มีความสัมพันธ์กับโรงงานน้ำตาลโดยตรง สามารถกู้เงินจากโรงงานมาลงทุนเพิ่มได้ แต่ได้ทุนที่เล็กกว่า มีระบบอุปถัมภ์ให้แก่มูลุไ้โดยการให้กู้ยืมเงินไปลงทุนหรือให้ยืมปุ๋ย เช่าอุปกรณ์การเกษตร แล้วหักผลผลิตจากรายได้ทีหลัง ผู้ศึกษาได้ยกรรณิศึกษาของครัวเรือนที่เป็นหัวหน้าโควตารายย่อย เพื่อเปรียบเทียบถึงกลุ่มที่เข้าสู่ระบบพันธสัญญาที่ต่างกันจากด้านประสบการณ์เงินทุนและเพศ

พ่อกอง²⁰ เป็นผู้นำชุมชนและผู้นำนวัตกรรมเกษตรชุมชนอดีตที่ดินทั้งหมดเป็นพื้นที่ทำนาอย่างเดียว เริ่มเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาปี 2545 โดยเป็นลูกไร่ของหัวหน้าโควตารายอีกที เห็นว่ามีรายได้เพิ่มมากขึ้น ในปี 2550 ได้ทำการเปิดโควตาและเป็นหัวหน้าโควตาเอง และทำการแบ่งที่ดินของตนเอง 80 ไร่ เพื่อทำการปลูกอ้อยและเช่าเพิ่มอีก 110 ไร่ นอกหมู่บ้าน การเข้าสู่ระบบพันธสัญญาได้เริ่มกู้ยืมหนี้สินจากเดิมที่กู้จาก ธกส.และกองทุนหมู่บ้าน ปีละ 60,000 บาท แต่ในปัจจุบันเพิ่มจากการกู้ของโรงงานอีกปีละ 200,000 บาท เพื่อเป็นค่าปุ๋ย ค่ายาและเงินหมุนเวียนในครัวเรือน เนื่องจากมีรายจ่ายด้านการผลิตที่สูงขึ้น อย่างไรก็ตามเนื่องด้วยการที่พ่อกองจบการศึกษาสูงคือระดับปริญญาตรี จึงมีความรู้ในการจัดการระบบการเงินในครัวเรือนและการหมุนเวียนเงินทุนและหนี้สิน และความรู้ในการผลิตด้านเกษตรทำให้มีรายได้สูงถึงปีการผลิตละ 1,500,000 บาท โดยพ่อกองมองว่าถึงอย่างไรก็ตามระบบพันธสัญญาจะสร้างหนี้สินมหาศาล แต่ขณะเดียวกันก็ได้สร้างโอกาสทางรายได้และแหล่งเงินที่มหาศาลเช่นกันหากได้รับการจัดการที่ดี

²⁰ อ้างแล้ว.

ตาทนิต²¹ เป็นบุคคลหนึ่งที่ได้ออกไปทำงานอยู่ต่างประเทศ(อิสราเอล) ตามคำแนะนำของญาติพี่น้อง เมื่อได้กลับมาพร้อมเงินก้อนหนึ่งก็นำมาลงทุนด้านการเกษตรและการประกอบอาชีพอื่นๆ ในอดีตช่วงก่อนมีโรงงานน้ำตาลครัวเรือนของตาทนิตนั้นทำการเกษตรประเภทการทำนาและปลูกมันสำปะหลัง และได้มาเปลี่ยนปลูกอ้อยปี 2548–2549 ในช่วงแรกของการเข้าระบบการปลูกอ้อยได้เป็นลูกไร่ของยายหมอน (แก่แก่ใหญ่) ได้มีการกู้เงินจาก ธกส.และโรงงานน้ำตาลเมื่อเริ่มต้นเข้าสู่ระบบ 50,000 บาท ต่อมาปี 2551 ตาทนิตพบว่าการปลูกอ้อยสามารถสร้างรายได้ที่ดีแก่ครัวเรือน จึงทำการลงทุนเช่าที่ดินจากญาติพี่น้องเพิ่มอีก 20 ไร่ เพื่อทำการผลิตอ้อยพร้อมออกโควตาและเป็นหัวหน้าโควตาเองและมีลูกไร่ของตนเอง 5 รายพร้อมทั้งหาเงินกู้ให้ได้ด้วย ในช่วงปีการผลิตปี 2551 มีการกู้เงินเพิ่มจาก ธกส.และโรงงานน้ำตาลเป็น 300,000 บาท ทั้งนี้เป็นการลงทุนด้านการผลิตทางการเกษตรและซื้อเทคโนโลยีทางการเกษตร เช่น รถปลูกอ้อยและรถบรรทุกขนอ้อย เพื่อรับจ้างคนในหมู่บ้านและเพื่อเป็นรายได้เสริมอีกทาง การลงพื้นที่ศึกษาของผู้ศึกษาในประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ทางการผลิตเกษตรพันธสัญญา นั้น พบว่าจำนวนหัวหน้าโควตา รายย่อยเริ่มจะมีเพิ่มมากขึ้น โดยได้เงินทุนมาจากการกู้เงินธนาคารและโรงงาน จากเงินเก็บที่ไปทำงานต่างประเทศ และทุนของครัวเรือนตนเอง บางรายก็ทำการเปิดโควตาเองโดยไม่มีลูกไร่ บางรายก็เปิดโควตาโดยมีลูกไร่ทั้งในและนอกหมู่บ้าน

ลูกไร่ คือ ระบบที่เกษตรกรรายย่อยที่ร่วมปลูกอ้อยกับหัวหน้า

²¹ อ้างแล้ว.

โควตา เป็นลักษณะทางการผลิตแบบพันธสัญญาแบบปากเปล่า ไม่ต้องเซ็นสัญญาร่วมกับโรงงาน โดยลูกไร่ตกลงกับหัวหน้าโควตาว่าปีนี้จะปลูกอ้อยจำนวนกี่ตัน สามารถกู้เงินกับหัวหน้าโควตาหรือยืมปุ๋ยมาเป็นต้นทุนในการผลิตก่อนแล้วหักค่าใช้จ่ายที่เหลือ ผู้ศึกษาได้ยกกรณีศึกษาที่เป็นลูกไร่ ดังต่อไปนี้

พ่อทอง²² เป็นตัวอย่างที่สะท้อนถึงความเสี่ยงในการเข้าสู่ระบบพันธสัญญาอ้อย พ่อทองเริ่มปลูกอ้อยปี 2549 พบว่าหลังจากการเปลี่ยนที่นามาปลูกอ้อยทั้งหมด จากเดิมที่เคยกู้เงินจาก ธกส. 40,000 บาท การปลูกอ้อยต้องกู้เงินเพิ่มเป็น 120,000 บาท และค่าใช้จ่ายจากเดิมที่ปลูกข้าวไม่ต้องซื้อข้าวกิน ปัจจุบันต้องเพิ่มภาระค่าใช้จ่ายในครัวเรือนเพิ่มมากขึ้น พ่อทองได้กล่าวยอมรับว่าการปลูกอ้อยนั้นมีหนี้สินสูงมากกว่าเดิม แต่ก็ยังเป็นสิ่งที่ตนเองและครัวเรือนอยากทำเพราะทำให้มีรายได้ที่ดีกว่าปลูกข้าวและมีเงินทุนหมุนเวียนในการดำเนินชีวิตและส่งลูกเรียนสูงได้ แต่ในบางปีก็ต้องนำที่ดินไปจำนองเพื่อกู้เงินจากโรงงานและธนาคารเพิ่ม เพื่อนำมาลงทุนทางการเกษตร ซึ่งเป็นความเสี่ยงต่อการสูญเสียที่ดินได้

เกษตรกรอิสระ คือไม่อยู่ในระบบพันธสัญญา ส่วนใหญ่จะเป็นเกษตรกรรายย่อยที่ทำการเพาะปลูกน้อย ลงทุนเองทุกอย่าง แต่ได้ราคาดีกว่าขายโรงงาน เกษตรกรอิสระมีอยู่ 2 ประเภท คือ **หนึ่ง** เกษตรกรที่ผลิตขายลานอ้อย คือ การที่เจ้าของไร่นำอ้อยไปขายที่ลานอ้อยบริเวณพื้นที่ใกล้เคียง โดยจะไม่มีกรวัดความหวานแต่อย่างใด รับเงินทันทีและได้ราคาต่อตันที่ดีกว่าโรงงาน ในพื้นที่ศึกษาไม่พบระบบนี้ในหมู่บ้าน แต่

²² อ้างแล้ว.

พบเจอในหมู่บ้านอื่นๆ ที่ตั้งอยู่ใกล้ลานรับซื้ออ้อยเขตเมือง

สอง เกษตรกรที่ผลิตเพื่อขายเหมาไร่ คือระบบที่จะให้หัวหน้าโควตาหรือเจ้าแกล่มารับซื้อทั้งไร่ โดยจ่ายเงินเป็นก้อนตามผลผลิต โดยจะหักค่าตัดอ้อยและค่าน้ำมันตามพิจารณาและข้อตกลงระหว่างเจ้าของไร่และผู้มารับซื้อ ชาวบ้านหนองไร่ไ่ที่ปลูกอ้อยในลักษณะนี้จะเป็นการปลูกในพื้นที่ขนาดเล็กและทดลองปลูกปีแรก โดยในข้อมูลปี 2552 – 2553 มีผู้ปลูกอ้อยขายยกไร่สามราย ผู้ศึกษาจึงได้ยกกรณีมาหนึ่งกรณี ได้แก่ พี่พร²³ เริ่มปลูกอ้อยปี 2536 กล่าวว่า “จริงๆ บ้างปีก็เข้าโควตากับหัวหน้าโควตาแต่ส่วนใหญ่จะขายยกไร่ให้เจ้าแกล่ การปลูกเราจะดูแลเรื่องปุ๋ย ยาและน้ำ ด้วยเงินทุนเราเอง และเมื่อถึงเวลาตัดจะมีเจ้าแกล่มาประเมินราคา โดยในปีผลิตที่ผ่านมาขายได้ 70,000 บาท โดยคิดว่าคนที่พื้นที่ปลูกอ้อยน้อยการขายยกไร่น่าจะคุ้มทุนกว่าการเข้าโควตาโรงงาน แต่ก็มีที่ประสบความสำเร็จในการปลูกปีแรก ปีต่อมาก็เข้าโควตาและขยายพื้นที่ปลูกใหม่”

การตัดสินใจเข้าสู่ระบบพันธสัญญาของชาวบ้านขึ้นอยู่กับแรงจูงใจด้านราคา แรงดึงดูดของระบบสวัสดิการเงินทุนของโรงงานและทุนการดำรงชีพของเกษตรกร อันได้แก่ที่ดินและทุนทางการเงินที่สามารถเข้าถึงการปลูกอ้อย เป็นการปรับตัวด้านเกษตรด้วยการเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาและหนี้สินอย่างเต็มใจ ด้วยการที่จะมีเงินทุนสวัสดิการหมุนเวียนและรายได้จากการขายอ้อยที่สูงตามตลาดโลก ถึงแม้ระบบเกษตรพันธสัญญาอ้อยจะให้ค่าตอบแทนเพียงค่าความหวานของน้ำตาล ยังไม่รวมในส่วนของเอทานอลและผลิตภัณฑ์อื่น ๆ ที่

²³ ช้างแล้ว.

โรงงานนำไปแปรรูปเป็นรายได้ แต่ก็ให้ราคาสูง แต่การดำรงอยู่นี้ไม่ได้ปราศจากการครอบงำทางสังคมเศรษฐกิจอย่างสิ้นเชิง แต่แฝงด้วยความเปราะบางเรื่องความเสี่ยงทางเศรษฐกิจและสังคมตามมาได้ ได้แก่ ความเสี่ยงต่อภาวะหนี้สิน ความเสี่ยงต่อปัญหาสิ่งแวดล้อม และความสัมพันธ์ของครัวเรือนและชุมชนที่แปรเปลี่ยนไป

3. พืชพลับบาน โอกาสบนความเสี่ยงสู่การเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหาร

ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารด้วยดัชนีชี้วัดความมั่นคงทางอาหาร โดยดัชนีชี้วัดความมั่นคงทางอาหารหมายถึงปัจจัยที่ใช้วัดมิติหนึ่งหรือหลายมิติของความมั่นคงทางอาหารที่แสดงให้เห็นถึงสถานภาพความเป็นอยู่²⁴ โดยได้ใช้ดัชนีรายได้เป็นการวัดโดยตรงจากรายได้ที่ได้จากทุกแหล่งที่จะชี้วัดความมั่นคงทางอาหารจากรายได้ ดัชนีที่สอง คือ ดัชนีด้านรายจ่าย จะเป็นตัวชี้วัดความสามารถและความเสี่ยงด้านเศรษฐกิจของครัวเรือนในระดับความมั่นคงทางอาหาร สามารถบอกผลบวกผลลบของรายได้และรายจ่ายที่มีผลต่อความมั่นคงทางอาหาร และดัชนีที่สาม คือ ดัชนีภาวะหนี้สิน สามารถชี้วัดของความเสี่ยงความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนที่มีหนี้สินและเป็นผลลบต่อระดับรายได้และสินทรัพย์อันเป็นที่มาของรายได้และอาหาร

24 ศุภินันท์ ประชาสันต์. โครงการขับเคลื่อนประเด็นเกษตรและอาหารเพื่อสุขภาพตามมติสมัชชาสุขภาพแห่งชาติ ครั้งที่ 1 พ.ศ.2551 สู่การปฏิบัติ.

3.1 การเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารจากดัชนีรายได้รายจ่าย และภาวะหนี้สิน²⁵

การเปลี่ยนแปลงด้านรายได้ รายได้บ้านหนองไไร่หลังการตั้งโรงงานน้ำตาล (หลังปี 2526) พบว่ารายได้ส่วนใหญ่ได้มาจากการขายผลผลิตทางการเกษตรร้อยละ 95.28 และรับจ้างในและนอกเกษตรร้อยละ 66.98 โดยรายได้ทางการเกษตรแบ่งออกเป็นการขายข้าวร้อยละ 66.38 ขายอ้อยร้อยละ 23.58 และปลูกผักสวนครัวผลไม้และเลี้ยงสัตว์เพื่อขายร้อยละ 5.66 จะเห็นว่ารายได้ส่วนใหญ่อยู่ในการผลิตทางการเกษตรและการขายผลผลิตทางการเกษตร จากข้าว อ้อยโรงงานและปลูกผักสวนครัว ผลไม้และเลี้ยงสัตว์ตามลำดับ ในขณะที่รายได้ช่วงปัจจุบันที่มีนโยบายพืชพลังงาน (หลังปี 2549) พบว่ารายได้ส่วนใหญ่ได้มาจากการขายผลผลิตทางการเกษตรคิดเป็นร้อยละ 89.62 และรับจ้างในและนอกเกษตรคิดเป็นร้อยละ 76.42 รายได้ทางการเกษตรแบ่งเป็นการขายอ้อยร้อยละ 66.04 ขายข้าวร้อยละ 20.75 และปลูกผัก ผลไม้และเลี้ยงสัตว์เพื่อขายร้อยละ 2.83

จากข้อมูลพบว่ารายได้เฉลี่ยทั้งสองช่วงเวลามาจากภาคการเกษตรแต่ต่างชนิด คือ ข้าวและอ้อย หากนำมาวิเคราะห์ก็จะเป็นการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารก็จะพบว่ารายได้ในช่วงหลังการตั้งโรงงานน้ำตาล (หลังปี 2526) ที่มาจากภาคเกษตรในการขายข้าวเป็นส่วนใหญ่ ปริมาณอาหารในครัวเรือนก็ยังสมบูรณ์จากการผลิตข้าวเป็นส่วนใหญ่ ทั้งการประกอบอาชีพรับจ้างที่เป็นรายได้เสริมอีกทางหนึ่ง ในขณะที่ช่วงปัจจุบัน (หลังปี 2549) รายได้ที่มาจากภาคเกษตรมาจากการปลูกอ้อยเป็นส่วนใหญ่ รูปแบบการหาอาหารมาจาก

²⁵ ข้อมูลภาคสนาม, 2553.

การซื้อข้าวหรืออาหารอื่นๆเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็จะมีบางครัวเรือนที่ยังคงสภาพที่นาไว้เพื่อปลูกข้าวไว้บริโภคเท่านั้น และมีการขยายการทำงานนอกภาคเกษตรมากขึ้นเพื่อความมั่นคงทางอาหาร

การเปลี่ยนแปลงด้านรายจ่าย จากข้อมูลด้านค่าใช้จ่ายทั้งสองช่วงเวลาพบว่าจะเน้นที่การลงทุนด้านการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ คิดเป็นร้อยละ 93.40 และ 97.17 แต่สิ่งที่มีความแตกต่างกันทั้งสองช่วงเวลาได้แก่ รายจ่ายค่าน้ำมันเพื่อการเกษตรโดยช่วงหลังตั้งโรงงานน้ำตาล อัตราค่าน้ำมันเพื่อการเกษตรคิดเป็นร้อยละ 18.87 และช่วงปัจจุบันคิดเป็นร้อยละ 65.09 และภาวะหนี้สินช่วงหลังตั้งโรงงานน้ำตาล คิดเป็นร้อยละ 37.74 และช่วงปัจจุบันคิดเป็นร้อยละ 85.85 ที่จะมีความแตกต่างกัน เนื่องจากช่วงปัจจุบันมีการขยายการปลูกอ้อยมาก จากการลงทุนด้านการเกษตรในส่วนของน้ำมันของเครื่องทุ่นแรงทางการเกษตรและการเข้าสู่ระบบพันธสัญญาอ้อย

จากข้อมูลดังกล่าวพบว่า การเข้าสู่ระบบเกษตรแบบพันธสัญญาอ้อยได้นำเกษตรกรเข้าสู่ความเสี่ยงด้านค่าใช้จ่ายที่มีภาระสูงขึ้น ทั้งการลงทุนด้านการเกษตร เชื้อเพลิงเพื่อการเกษตรและการแบกรับภาระหนี้สินที่สูงขึ้น ถึงแม้รายได้จะสูงขึ้นจากการปลูกอ้อยก็ตาม แต่หากวิเคราะห์กับการเปลี่ยนแปลงด้านปริมาณอาหารที่ลดลงในครัวเรือนจากการผันที่นาเพื่อมาปลูกอ้อยก็ได้เพิ่มภาระค่าใช้จ่ายด้านอาหารของครัวเรือนที่สูงขึ้นตามด้วย

และข้อมูลด้านหนี้สินพบว่า เกษตรกรบ้านหนองไผ่ทั้งสองช่วงมีการพึ่งพาแหล่งเงินทุนเพื่อการเกษตรเป็นอย่างมาก ทั้งสถาบันการเงินภาครัฐและเอกชน อีกทั้งนอกระบบ โดยแหล่งเงินทุนหลักทั้งสองช่วงได้แก่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) ด้วยการนำเงินไปลงทุนด้านการเกษตร ในขณะที่มีการกู้จากโรงงานน้ำตาลทั้งสอง

ช่วงเช่นกัน หากมีการเปรียบเทียบทั้งสองช่วงก็ได้สะท้อนว่า ช่วงปัจจุบัน (หลังปี 2549) เกษตรกรบ้านหนองไร่ได้เข้าสู่กลุ่มทุนโรงงานอุตสาหกรรมด้วยการมาลงทุนด้านการเกษตรมากกว่า และได้สร้างความเสี่ยงด้านทรัพย์สินและค่าใช้จ่ายที่สูงขึ้น ในดัชนีด้านรายจ่ายและหนี้สินนี้สามารถเป็นตัวบ่งชี้ถึงความเสี่ยงที่จะเป็นผลหักลบรายได้ให้ลดลงได้ ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อรายได้อันเป็นที่มาของปริมาณอาหารหรือคุณภาพอาหารที่ลดลงได้ แต่ขณะเดียวกันสถาบันการเงินหรือแหล่งเงินกู้เหล่านี้ถือเป็นกลยุทธการสร้าง ความมั่นคงทางอาหารระยะสั้นอย่างหนึ่ง เป็นเครือข่ายของครัวเรือนเพื่อความมั่นคงด้านชีวิต และเป็นสิ่งที่เกษตรกรจำเป็นต้องเข้าสู่ระบบนี้อย่างเป็นวัฏจักรในแต่ละปี แม้จะอยู่ในความเสี่ยงทางด้านสังคมและเศรษฐกิจมากก็ตาม

3.2 “ข้าว” กับ “ความมั่นคงทางอาหาร” นิยามความหมายที่เปลี่ยนไป

ความมั่นคงทางอาหารมีการนิยามความหมายอย่างมากมายในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกษตร ไม่ว่าจะเป็นการนิยามในมิติของปริมาณอาหาร มิติด้านทุนการดำรงชีพ เช่น ที่ดิน เงิน หรือทุนทางสังคม หรือจะเป็นดัชนีด้านรายได้ รายจ่ายและหนี้สินของครัวเรือนต่อการเปลี่ยนแปลงของบริบทใดบริบทหนึ่งของสังคม การเปลี่ยนแปลงบริบททางอุตสาหกรรมเกษตรอาหารสู่อุตสาหกรรมเกษตรพลังงานทดแทน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในชุมชน ขณะที่การเปลี่ยนแปลงด้านความมั่นคงทางอาหารนั้นจากข้อมูลเชิงทฤษฎีร่วมกับข้อมูลจากผลการศึกษาพบว่าเกิดการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงทางอาหารดังต่อไปนี้

การเปลี่ยนแปลงปริมาณอาหารของครัวเรือน คือ เป็นผลจากการที่ครัวเรือนได้เปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินจากเดิมที่เคยผลิตข้าวไว้เพื่อ

บริโภคในครัวเรือนมาสู่การเข้าสู่ระบบการผลิตย่อยเพื่อส่งเข้าโรงงานอุตสาหกรรมอาหารหรืออุตสาหกรรมพลังงานนั้น ทำให้ที่เคยเป็นแหล่งผลิตข้าวที่เป็นแหล่งอาหารอาหารอันสำคัญของครัวเรือนลดลงหรือไม่มี จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงความมั่นคงในเรื่องของปริมาณข้าวหรืออาหารสำรองในครัวเรือนสู่การมุ่งหารายได้เพื่อการซื้ออาหารมาบริโภคในครัวเรือน

ประการที่สอง คือการเปลี่ยนแปลงดัชนีด้าน รายได้ รายจ่าย และหนี้สินของครัวเรือนเป็นรูปแบบทางเศรษฐกิจในแง่มุมมองที่มาของรายได้ และจำนวนรายได้ที่สามารถเป็นปัจจัยสำคัญของความมั่นคงทางอาหาร ในการนำรายได้ไปทำการผลิตอาหารหรือซื้ออาหารมาบริโภค รายจ่าย คือ เป็นตัวหนึ่งที่จะบั่นทอนและมีผลต่อความมั่นคงทางอาหารที่จะทำให้ความสามารถทางรายได้ในการผลิตอาหารหรือซื้ออาหารลดลง มีผลต่อความมั่นคงทางอาหารและความเป็นอยู่ของครัวเรือน และหนี้สิน สามารถมองได้สองมุมมองต่อความมั่นคงทางอาหาร กล่าวคือ หนี้สินสามารถเป็นตัวบั่นทอนต่อความมั่นคงทางอาหารที่ทำให้รายได้ของครัวเรือนลดลงหรือทำให้สูญเสียทุนในการดำรงชีพได้ และมิติที่เป็นตัวสนับสนุนความมั่นคงทางอาหาร คือ หนี้สินที่จะมาเป็นทุนทางการเงินระยะสั้น ที่จะนำไปสู่การแก้ปัญหาความมั่นคงทางอาหารในการที่มีเงินไปผลิตอาหารหรือซื้ออาหารอุปโภคบริโภคและครัวเรือนได้

ในบริบทบ้านหนองไผ่โก่ในอดีตนั้นพบว่าพืชที่เป็นตัวชี้วัดความมั่นคงทางอาหารตามมิติทางวัฒนธรรม คือ ข้าวที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ทำการผลิตและเป็นอาหารหลักของชาวบ้าน แต่ในบริบทปัจจุบันเนื่องจากข้าวมีราคาผันผวนและนโยบายของรัฐที่ไม่ตอบสนองต่อความอยู่รอดของชาวนาได้ ผู้ศึกษาพบว่าข้าวไม่ได้เป็นความมั่นคงทาง

อาหารเสมอไป ทั้งนี้ข้าวจึงเป็นรูปแบบการเกษตรที่ตกอยู่ในภาวะความเสี่ยงด้านความมั่นคงทางอาหารของครัวเรือนชาวนาเช่นกัน กล่าวคือกลุ่มชาวนาที่ทำการปลูกข้าวต้องอยู่บนความเสี่ยงด้านราคารับซื้อข้าวที่ตกต่ำไม่คุ้มต่อการลงทุนและยังทำให้ชาวนาหลายครัวเรือนตกอยู่ในสภาวะหนี้สินอย่างซ้ำซากที่ได้ทำการกู้เงินมาผลิตข้าว การขายข้าวได้ส่งผลกระทบต่อรายได้ และประการที่สอง การปลูกข้าวตกอยู่ภายใต้สภาวะความเสี่ยงในการทำให้ต้นข้าวเสียหายจากปัญหาทางภัยธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม นำไปสู่รายได้และปริมาณอาหารของครัวเรือนลดลงได้ ดังนั้นบริบทของบ้านหนองไธ้ไค้ที่มีการเข้ามาของระบบโลกาภิวัตน์ทางอุตสาหกรรมอาหารและพลังงานจากอ้อย จึงเป็นปัจจัยสำคัญให้ข้าวไม่ได้เป็นความมั่นคงทางอาหารอีกต่อไป แต่ความมั่นคงทางอาหารภายใต้บริบทดังกล่าวนี้ ได้แก่การดำรงชีพด้วยการมีฐานทุนทางการเงิน ด้วยการหาเงินมาผลิตอาหารหรือซื้ออาหารมาสู่ครัวเรือนด้วยการปรับตัวด้านเกษตร คือ การเปลี่ยนที่นาสู่การปลูกอ้อย การย้ายถิ่นแรงงาน ทำงานต่างถิ่น การเข้าสู่กลุ่มทุนเงินกู้ การทำเกษตรแบบผสมผสานและการสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพ หรือความยืดหยุ่นในการใช้ที่ดินและความยืดหยุ่นในการประกอบอาชีพ หมายถึงการที่สามารถใช้ที่ดินในการผลิตพืชพาณิชย์ตามความต้องการของตลาดได้อย่างยืดหยุ่นตามสถานการณ์ทางเศรษฐกิจหรือความยืดหยุ่นในการประกอบอาชีพที่มีความสามารถในการประกอบอาชีพ ความมั่นคงทางอาหารจึงไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานการผลิตข้าวหรือที่ดิน แต่ความมั่นคงทางอาหารภายใต้บริบททางเศรษฐกิจในปัจจุบันตั้งอยู่บนฐานทางการเงินและความสามารถในการปรับตัวอย่างยืดหยุ่น

4. ยุทธวิธีการดำรงชีพของเกษตรกรกับบริบท ความต้องการ ผลิตภัณฑ์เพื่อปลานกทะเล

บริบทความเปราะบางภายใต้การเปลี่ยนแปลงด้านอุตสาหกรรมทางอาหารเข้ามาสู่อุตสาหกรรมด้านพลังงานทดแทน ผู้ศึกษาได้ใช้กรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนปรับเข้ากับกรอบแนวคิดยุทธวิธีดำรงชีพของงานศึกษา เพื่อศึกษายุทธวิธีการดำรงชีพของกลุ่มเกษตรกรต่อการเกิดขึ้นของนโยบายพืชพลังงานทดแทน ที่เป็นภาพการปรับตัวและการต่อรองของครัวเรือนชุมชน โดยความเปราะบางที่ได้เข้าไปกระทบต่อวิถีชีวิตชุมชนบ้านหนองไร่ไก่ ที่ผู้ศึกษาได้ยึดกรอบแนวคิดดังกล่าวมาเป็นแนวการวิเคราะห์จำแนกความเปราะบาง ได้แก่ แนวโน้มด้านราคาพืชผล ได้แก่นโยบายที่ไม่แน่นอนของราคาข้าวของรัฐบาลที่เปลี่ยนแปลงเสมอทุกยุคทุกสมัยนั้นเป็นบริบทที่สร้างความไม่แน่นอน ประกอบกับราคาอ้อยที่สูงมากขึ้นมาตลอดตั้งแต่ปี 2549 นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงอาชีพแก่เกษตรกรอีสานเป็นอย่างมาก และแนวโน้มด้านนโยบายเศรษฐกิจ ได้แก่ นโยบายพืชพลังงานและนโยบายด้านการเกษตรที่มุ่งใจเกษตรกรเข้าสู่ระบบพันธสัญญา

ข้อมูลข้างต้นได้กล่าวถึงความเปราะบางต่อชุมชนเกษตรกรอีสานในแง่มุมของการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ได้เปลี่ยนแปลงระบบเกษตรที่เข้ามาโยงเข้ากับระบบทุนนิยมโลกาภิวัตน์ ระบบการทำไร่ขนาดใหญ่ และการเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญา ทั้งหมดที่ได้กล่าวมาได้นำมาซึ่งบริบทความเปราะบาง อันได้แก่ภาวะความเสี่ยง (Risks) ที่ได้กระทบกับครัวเรือนหรือชุมชน และนำไปสู่กระบวนการหายุทธวิธีการดำรงชีพ ภายใต้การใช้ทุนการดำรงชีพที่มีแตกต่างกันของทุนและข้อจำกัดของครัวเรือนได้แก่

4.1 ความเสี่ยงด้านเศรษฐกิจ (Economic Risk) เกิดจากราคาพืชผลทางการผลิตที่เป็นตัวชี้นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงด้านการเกษตร ได้ปรากฏกับราคาข้าวมีสภาวะความผันผวนของราคาทุกสมัยของนโยบายรัฐบาล และในช่วงนโยบายพืชพลังงานเอทานอลนี้เองที่ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงต่อราคาพืชผลที่นำไปผูกโยงกับอุตสาหกรรมพลังงานทดแทนของพืชประเภทอ้อย จนนำไปสู่การผลักดันให้ราคาให้สูงขึ้นนับแต่มีนโยบายพืชพลังงานในปี 2549 เป็นต้นมา จนเป็นที่มาของการหลีกเลี่ยงความเสี่ยงจากการปลูกข้าวสู่การปลูกอ้อย

1) การเข้าสู่ความเสี่ยงในการปลูกอ้อย เกิดปรากฏการณ์ย้ายจากภาวะความเสี่ยงที่ผูกติดกับราคาข้าวที่ไม่มีความแน่นอนในราคาเปลี่ยนมาอยู่ในความเสี่ยงกับราคาอ้อยที่มีความเสี่ยงที่ผูกเข้ากับระบบเกษตรพันธสัญญาและได้นำเกษตรกรเข้าสู่ภาวะหนี้สินที่สูงขึ้นเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงราคาอ้อยที่สูงขึ้น ภาวะความเสี่ยงนี้นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงด้านระบบการผลิตในครัวเรือนที่มีที่ดินและไม่มีที่ดิน เกิดการเปลี่ยนแปลงการเพาะปลูกข้าวเพื่อบริโภคมาสู่ระบบการผลิตอ้อยพืชเชิงพาณิชย์และการขยายตัวอย่างต่อเนื่อง และได้นำมาสู่การปรับตัวทางด้านเกษตร

การปรับตัวทางด้านเกษตรกรรม การปรับตัวด้านเกษตรกรรมบ้านหนองไร่ไก่เมื่อเปรียบเทียบระหว่างช่วงหลังโรงงานน้ำตาลและช่วงปัจจุบัน พบว่าช่วงหลังโรงงานน้ำตาลมีการทำนาเพื่อบริโภคอย่างเดียวร้อยละ 50.94 ทำนาทั้งบริโภคและขายร้อยละ 20.75 ทำนาและทำไร่อ้อยควบคู่กันร้อยละ 33.96 และทำไร่อ้อยอย่างเดียวร้อยละ 1.88 ขณะที่ช่วงนโยบายพืชพลังงาน มีการทำนาเพื่อบริโภคอย่างเดียวร้อยละ 21.70 ทำนาทั้งบริโภคและขายร้อยละ 48.11 ทำนา

และทำไร่อ้อยควบคู่กันร้อยละ 50.00 และทำไร่อ้อยอย่างเดียว 17.92²⁶

2) ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ภาวะทางเศรษฐกิจทั่วโลกตกต่ำลง ทำให้ชุมชนตกอยู่ภายใต้สภาวะข้าวยากหามาแพง ความเสี่ยงนี้ได้สร้างเงื่อนไขที่ทำให้ชาวบ้านและเกษตรกรหาทางเลือกอื่นๆ เพื่อความอยู่รอดในสภาวะที่ยากลำบาก ทั้งทางเลือกที่ต้องเลือกด้วยความจำเป็นและการเลือกด้วยความเสรี โดยทั่วไปนั้นครัวเรือนชุมชนบ้านหนองไธมีมีการดำรงชีพด้วยความเสรี จากสภาวะด้านวิกฤตราคาพืชผล การเปลี่ยนอ้อยจากพืชอาหารมาเป็นพืชพลังงาน และสภาวะเศรษฐกิจอันตกต่ำในปัจจุบัน จึงทำให้แสดงยุทธวิธีการดำรงชีพต่อภาวะเศรษฐกิจตกต่ำออกมาด้วยการเลือกด้วยความเสรี ดังนี้

การสร้างความหลากหลายทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ประการที่หนึ่ง คือ การลงทุน ในช่วงนี้มีการลงทุนด้านการเกษตรในรูปแบบเข้มข้นมากขึ้น (Intensification) ก็คือการเปลี่ยนที่นากลายเป็นไร่อ้อยทั้งหมดหรือการขยายพื้นที่เพาะปลูกอ้อยด้วยการซื้อที่ดินและเช่า ยุทธวิธีนี้สร้างขึ้นเพื่อรองรับกับราคาอ้อยที่สูงขึ้น เพื่อการลงทุนในการทำไร่อ้อยมีการใช้ทรัพย์สินเพื่อเป็นหลักทรัพย์ในการกู้เงินมาลงทุนในการปลูกอ้อยและการเกษตรอื่นๆ และการใช้ทุนทางสังคมในการหาเครือข่ายทางสังคมด้านเงินกู้เพื่อนำมาใช้เพื่อการเกษตร ผลลัพธ์ที่ได้คือการมีรายได้ที่ดีขึ้น แต่ก็ทำงานหนักขึ้นและหนี้สินก็เพิ่มสูงขึ้น นอกจากนี้ยังมีการลงทุนซื้อเครื่องทุ่นแรงในการทำไร่อ้อยเพื่อลดค่าใช้จ่ายด้านแรงงานด้วย นอกเหนือจากการลงทุนด้านการเกษตรแล้วยังมีการลงทุนเพื่อค้าขายโดยการเปิดร้านขายของชำจากเดิมในช่วงโรงงานน้ำตาลมีอยู่ 2 แห่ง

²⁶ ข้อมูลภาคสนาม, 2553.

แต่ปัจจุบันมีทั้งหมด 11 แห่ง ประการที่สอง การเกษตรแบบผสมผสาน ชาวบ้านมีรูปแบบการลงทุนทางการเกษตรที่มีความหลากหลาย คือ การผลิตทางการเกษตรที่มีความหลากหลาย ทั้งการทำนา ปลูกพืชผักและผลไม้หรือเลี้ยงสัตว์เพื่อบริโภคและขาย เกษตรผสมผสานได้รับการสนับสนุนจากเกษตรอำเภอกุฉินารายณ์ตั้งแต่ปี 2536 เพื่อเป็นการส่งเสริมให้ชาวบ้านนั้นมีอาชีพและรายได้เสริม และประการที่สาม การรับจ้าง ในภาคเกษตร เป็นการรับจ้างทำนาและทำไร่อ้อย ส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นการจ้างแรงงานเกษตรกรด้วยกันในหมู่บ้านและคนไร้ที่ดิน ทั้งผู้ชายและผู้หญิงหรือมีฐานะปานกลางหรือยากจน โดยใช้รูปแบบการบอกกล่าวกันในหมู่บ้าน คนไร้ที่ดินหรือว่างงานก็มักจะทำงานประเภทนี้เพื่อหารายได้เป็นวันต่อวัน

การดำรงอยู่ของการผลิตข้าวเพื่อการบริโภค ถึงแม้ว่าจะได้รับอิทธิพลจากการพัฒนาอุตสาหกรรมเกษตรอาหารและอุตสาหกรรมพลังงาน รวมทั้งราคาอ้อยที่เพิ่มสูงขึ้นทุกปีและราคาข้าวก็ยังผันผวนเป็นสิ่งที่จูงใจให้ชาวนาหลายรายให้เปลี่ยนมาปลูกอ้อย แต่ก็ยังมีข้อจำกัดบางประการที่ไม่สามารถปลูกอ้อยได้ เช่น ในพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง หรือลักษณะที่นาไม่มีเส้นทางรถเข้าไปเพื่อสามารถขนอ้อยออกมาได้และปัจจัยด้านเงินทุนที่จะเปลี่ยนมาปลูกอ้อยไม่เพียงพอ แต่ก็มีกลุ่มชาวนาไม่น้อยที่เลือกที่จะปลูกอ้อยในพื้นที่ส่วนใหญ่ของตนเองและพื้นที่ส่วนน้อยปลูกข้าว ทั้งนี้ก็เพราะชาวบ้านหนองไไร่ยังมีวิถีชีวิตที่ยังผูกพันวัฒนธรรมข้าวเหนียวในเรื่องการบริโภคอาหารและการทำบุญในพิธีต่างๆ รวมทั้งให้ความสำคัญกับการมีข้าวบริโภคในครัวเรือน ซึ่งอย่างน้อยก็มีข้าวกินถึงแม้ราคาอ้อยจะตกต่ำหรือผลผลิตล้มเหลว

4.2 ความเสี่ยงด้านสังคม (Social Risk) เป็นความเสี่ยงต่อการพึ่งพาทุนภายนอกสูง จากระบบทุนนิยมและระบบเกษตรพันธ

สัญญาเป็นการก้าวเข้าสู่กระบวนการปลูกพืชพาณิชย์ที่แฝงด้วยความเสี่ยงทางเศรษฐกิจ ทั้งการเข้าสู่ระบบเกษตรพันธสัญญาที่ซ่อนอยู่ในระบบเศรษฐกิจและสังคมเป็นความเสี่ยงที่จะกระทบถึงความเสี่ยงด้านทุนการดำรงชีพ ได้แก่ทรัพย์สินและที่ดินที่ถูกยึด หากไม่สามารถทำตามสัญญาได้อย่างลุล่วง และที่แฝงมาด้วยความเสี่ยงทางเศรษฐกิจคือการสร้างหนี้สินอย่างมหาศาลกระทบต่อความสัมพันธ์ภายในครัวเรือน ทั้งความสัมพันธ์ด้านการผลิตที่เปลี่ยนแปลงต้องมีคนต้องออกไปทำงานต่างถิ่นเพื่อให้ได้เงินมาใช้หนี้หรือกระทบต่อความเป็นอยู่และการนำมาซึ่งอาหารของครัวเรือน จากที่ได้กล่าวมาทำให้เกิดการสร้างการต่อรองเพื่ออยู่รอดให้ได้ การปรับเปลี่ยนโครงสร้างการผลิตของเกษตรกรเกิดการพึ่งพาตนเองน้อยลงและได้เข้าสู่ระบบตลาดมากขึ้น เพื่อให้เกิดความมั่นคงในคุณภาพชีวิต ทำให้บางครั้งชาวบ้านเกิดทางเลือกไม่มาก เนื่องจากการที่สังคมได้ถูกรอบงำมากกว่าการเปิดกว้าง จากภาวะความเสี่ยงด้านสังคม ทางผู้วิจัยจึงได้แบ่งยุทธวิธีการดำรงชีพด้าน “การต่อรอง” ทั้งนี้เพื่อคุณภาพของกลุ่มครัวเรือนเกษตรกรต่อการสร้างการต่อรองกับกลุ่มทุนภายนอก ตลอดจนการต่อรองภายในครัวเรือนและชุมชนเพื่อความอยู่รอดของครัวเรือนที่แสดงออกมาเป็นรูปแบบดังนี้

การต่อรองจากภายในครัวเรือน²⁷ ครัวเรือนบ้านหนองไธมี

²⁷ ยกตัวอย่างครัวเรือนแม่บังอร ที่นอกจากจะทำนาเพื่อบริโภคและปลูกอ้อยเพื่อขายแล้ว ได้มีการต่อรองในครัวเรือนด้วยการให้ลูกชายไปทำงานรับจ้างและรับจ้างภายในโรงงานเอทานอลเป็นรายวัน เพื่อเป็นรายได้และเพื่อใช้จ่ายให้แก่ครัวเรือน หรือครัวเรือนแม่วาศนา ที่นอกจากจะทำนาเพื่อบริโภคและไว้ขายเพื่อเป็นรายได้หลัก ยังมีลูกชายที่ออกไปทำงานต่างประเทศ(ประเทศบาร์เรน) แล้วส่งเงินรายได้ส่วนหนึ่งมาเป็นค่าใช้จ่ายในครัวเรือนและการลงทุนทางการเกษตรด้วย

รูปแบบการต่อรองกันภายในครัวเรือน ทั้งนี้เพื่อสร้างความอยู่รอดของครัวเรือน ในการสร้างความหลากหลายของรายได้ให้สูงมากขึ้น เพื่อดำรงอยู่ได้ต่อการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจระดับมหภาค การต่อรองภายในครัวเรือนที่ลูกหลานได้ออกไปทำงานนอกภาคเกษตรนอกหมู่บ้าน ทำงานในเมือง บางคนได้ไปทำงานในเมืองใหญ่รับจ้างตามโรงงาน การทำงานราชการ ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม เป็นการทดแทนแรงงานโดยตรงที่ขาดหายไปภายในครัวเรือน ด้วยการไปขายแรงงานต่างถิ่นและนอกภาคเกษตรแล้วส่งเงินกลับบ้าน (Remittance) เช่นเดียวกับช่วงการเกิดโรงงานน้ำตาล (หลังปี 2526) แต่ช่วงนี้จะเป็นการกระจายและขยายการทำงานต่างถิ่นมากขึ้น แต่จะเป็นการทำงานในประเทศในสัดส่วนที่มากขึ้น

4.3 ความเสี่ยงด้านแรงงาน (Labor Risk) ในภาวะทางเศรษฐกิจที่มีการขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรมอย่างมหาศาล ได้นำไปสู่การปรับโครงสร้างแรงงานที่เชื่อมโยงกันระหว่างตลาดระดับมหภาคและชุมชนท้องถิ่นอีสาน เป็นการเคลื่อนย้ายแรงงานในหมู่บ้านเข้าสู่ระบบแรงงานภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ ตลอดจนการเคลื่อนย้ายไปทำงานต่างถิ่นตามเมืองใหญ่ต่างๆ ได้สร้างภาวะความเสี่ยงด้านการขาดแคลนแรงงานท้องถิ่น จากความเสี่ยงด้านแรงงานนั้น ในการพิจารณาการปรับตัวของกลุ่มเกษตรกรประเภทต่างๆ ในบ้านหนองไผ่ไก่ ทำให้เห็นวิธีการ “การต่อรอง” เพื่อลดความเสี่ยงด้านแรงงานบนเงื่อนไขแห่งการเปลี่ยนแปลงจากพืชอาหารมาเป็นพืชพลังงานและนโยบายพืชพลังงาน โดยการต่อรองเพื่อลดความเสี่ยงด้านแรงงานมีดังนี้

1) การต่อรองกับครัวเรือนและชุมชนผ่านการใช้ทุนทางสังคม เป็นการใช้แรงงานจากครัวเรือนของตนเองหรือเพื่อนบ้านในการทำ

กิจกรรมการผลิตและการเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตรในรูปแบบการลงแขกการใช้แรงงาน เพื่อช่วยเหลือกันเป็นการช่วยประหยัดค่าใช้จ่ายด้านแรงงานจากภาวะค่าใช้จ่ายที่สูงขึ้นในบริบททางเศรษฐกิจปัจจุบัน

2) การต่อรองต่อกลุ่มทุนด้วยการขยายทุนทางการเงิน เป็นรูปแบบการหาทุนทางการเงินเพิ่มด้วยการกู้ยืมเงินเพิ่ม เพื่อนำเงินที่ได้นั้นมาจับจ่ายเป็นค่าใช้จ่ายค่าแรงงานที่เป็นคนต่างถิ่นและคนต่างดาวหรือหาแหล่งเงินทุนเพื่อการนำเทคโนโลยีเครื่องจักร เพื่อใช้ทุนแรงในกระบวนการการผลิตและการเก็บเกี่ยว และเพื่อทดแทนการจ้างแรงงานด้วย ทั้งนี้อาจเป็นการต่อรองเพื่อขยายจำนวนเงินให้ได้เงินลงทุนมากขึ้นหรือระยะเวลาจ่ายเงินคืนที่สามารถผ่อนผันได้นานขึ้น

4.4 ความเสี่ยงด้านสภาพแวดล้อม (Environmental Risk)

ปัญหาน้ำเสียที่มีมาตั้งแต่ปี 2536 เป็นต้นมาที่โรงงานน้ำตาลได้ปล่อยน้ำจากบ่อบำบัดน้ำเสียออกมา เมื่อถึงฤดูน้ำหลากหรืออากาศที่ส่งกลิ่นรบกวนแถมชุมชนรอบข้างโรงงานในช่วงฤดูหีบอ้อย เป็นต้น จากบริบทดังกล่าวได้นำความเสี่ยงต่อปัญหาทางมลภาวะและการใช้ทรัพยากร ได้แก่ ปัญหาการขยายการปลูกอ้อยที่ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมจากสารเคมีที่ใช้ในไร่อ้อยสูงกระทบต่อแหล่งน้ำและพื้นที่ที่อยู่ใกล้กับไร่อ้อยหรือปัญหาน้ำเสียและอากาศ ส่งผลให้เกษตรกรบ้านหนองไร่ไก่ ได้สร้างการต่อรองในการใช้ทรัพยากรต่อกลุ่มภายในหมู่บ้านและภายนอกหมู่บ้านดังนี้

1) การต่อรองภายใน ได้แก่การใช้ทรัพยากรน้ำ เป็นการต่อรองระหว่างกลุ่มชาวนาและกลุ่มชาวไร่อ้อย ในฤดูแล้งจะมีการใช้น้ำไม่เพียงพอ กลุ่มชาวนาจึงมีการต่อรองกับกลุ่มผู้ทำไร่อ้อยและผู้นำชุมชนว่าแหล่งน้ำสาธารณะควรให้ชาวนาได้ใช้ก่อน หากใช้ครบแล้วชาวไร่

อ้อยจึงสามารถใช้น้ำได้ โดยกลุ่มได้เสนอว่าการทำงานได้เงินน้อยกว่าอ้อย มีความเสี่ยงเรื่องราคาและน้ำท่วมมาก จึงได้ทำการต่อรองภายในชุมชนเพื่อความมั่นคงในการดำรงชีพและการต่อรองผลกระทบที่นาเป็นการต่อรองระหว่างเจ้าของที่ดินของผู้ทำนาและคนปลูกอ้อย กล่าวคือ การปลูกอ้อยใช้สารเคมีที่มีผลต่อการเจริญเติบโตต่อต้นข้าว กลุ่มชาวนาดังกล่าวจึงได้ต่อรองว่าหากพื้นที่อ้อยได้สร้างความเสียหายแก่ที่นาต้องมีการปรับเปลี่ยนใหม่ตามความเสียหายและข้อตกลงระหว่างกัน อาทิ เมื่อนาเสียหายไปหนึ่งไร่จะต้องตกลงค่าใช้จ่ายในส่วนนั้นจากราคาข้าวต่อไร่หรือตามแต่ตกลง

2) การต่อรองภายนอก ชาวบ้านได้รับความเดือดร้อนจากการปล่อยน้ำเสียจากโรงงานในรอบ 15 ปี (ปี 2536-ปัจจุบัน) ทำให้ข้าวที่อยู่ในพื้นที่น้ำท่วมถึงตายในฤดูน้ำหลาก โดยตาระซึ่งเป็นผู้นำชาวนาเป็นตัวแทนเรียกร้องให้โรงงานน้ำตาลรับผิดชอบโดยให้จ่ายค่าชดเชยไร่ละ 600 บาท และอ้อยที่ได้ไร่ละ 900 บาท²⁸ ผนวกกับปัญหาน้ำท่วมจากการขยายถนนของภาครัฐ กลุ่มผู้นำชุมชนจึงได้ต่อรองกับภาครัฐเข้ามาชดเชยค่าเสียหายต่อหมู่บ้านและพื้นที่เกษตรต่อเกษตรอำเภอและโรงงานด้วย

5. สรุปผลการศึกษา

พืชพลังงาน การเปลี่ยนแปลงในระดับสากล (Globalization)

ชุมชนท้องถิ่น (Localization)

แนวคิด “ยุทธวิธีการดำรงชีพ” ทำให้มองเห็นภาพการเปลี่ยนแปลงสังคมเกษตรอีสานและการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของ

²⁸ ตาระ, สัมภาษณ์.

หมู่บ้านได้ ผู้ศึกษาขอเสนอว่าการทำความเข้าใจพลวัตหมู่บ้านเกษตร
อีสานที่จะต้องพิจารณาความสัมพันธ์ในรูปแบบ “โครงข่าย” ความ
สัมพันธ์ในระดับโลก ระดับภูมิภาค และท้องถิ่นด้วย หากพิจารณา
ด้านเศรษฐกิจกระแสโลกาภิวัตน์ทางเกษตรอาหารมาสู่พลังงาน ได้
กระตุ้นให้เกิดการขยายตัวทางกิจกรรมเศรษฐกิจตั้งแต่ระดับโลกไป
จนถึงระดับชุมชนท้องถิ่น ทั้งนี้กระแสโลกาภิวัตน์ยังได้พัดพาความคิด
และมุมมองใหม่ ๆ ในการพัฒนาเข้ามาสู่สังคมไทยด้วย คือประเด็น
เรื่องการผลิตพลังงานทดแทนในรูปเอทานอล คือ “พลังงานสีเขียว” ที่
เกิดจากกระแสทางสังคมและสิ่งแวดล้อมด้านการอนุรักษ์พลังงาน

การศึกษาในหมู่บ้านหนองไร่ไถ่ นี้ ได้เสนอออกมาเป็นข้อมูล
เรื่องการขยายการปลูกอ้อยในหมู่บ้านที่มาจากกระบวนการเปลี่ยนแปลง
อ้อยจากเพียงแค่พืชอาหารมาเป็นพืชพลังงานจากนโยบายพืชพลังงาน
ทดแทนเพื่อความมั่นคงด้านพลังงานและลดการนำเข้าเชื้อเพลิง
ตลอดวาทกรรมการพัฒนาพลังงานสีเขียวเพื่อสร้างภาพของการ
อนุรักษ์และลดสภาวะโลกร้อนได้ นโยบายด้านการผลิตพืชพลังงาน
ทดแทนได้กระทบต่อพื้นที่อีสานอย่างกว้างขวาง และการเปลี่ยนแปลง
ด้านต่างๆ ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงด้านความมั่นคงทางอาหาร การ
เปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน ระบบเกษตรและระบบสิทธิ การเปลี่ยนแปลง
ของสภาพแวดล้อม ตลอดจนความเสี่ยงที่เข้ามาอยู่กับระบบเกษตร
พันธสัญญา เป็นบริบทความเปราะบางที่ได้สร้างความเสี่ยงด้านสังคม
ด้านเศรษฐกิจ ด้านแรงงานและด้านสภาพแวดล้อมเข้าสู่หมู่บ้าน
ด้วยความเปราะบางที่ได้เข้ามาเหล่านี้ได้สร้างแรงกดดันให้หมู่บ้าน
อีสานต้องมีการปรับตัวด้วยยุทธวิธีการดำรงชีพและการต่อรองเพื่อ
ความอยู่รอดของครัวเรือนตนเอง แต่ทั้งนี้ภาพของยุทธวิธีการดำรงชีพ
ของเกษตรกรมิได้แสดงออกมาเป็นรูปแบบเดียวกันหมด ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับ

กับทุนและข้อจำกัดของแต่ละครัวเรือนที่มีอยู่ อาทิ ครัวเรือนที่ร่ำรวยได้แก่ ครัวเรือนที่มีทั้งทุนการดำรงชีพที่จำเป็นทั้งเงิน ที่ดินและความสามารถในการเข้าถึงตลาด ครัวเรือนจึงมีความสามารถในการปรับใช้ที่ดินได้อย่างยืดหยุ่น คือ สามารถปรับที่ดินของตนเองไปปลูกอะไรก็ได้ตามราคาตลาดโลก เนื่องจากมีทุนทางการเงินและที่ดินที่พร้อมหรือความสามารถในการประกอบอาชีพได้อย่างยืดหยุ่น สามารถที่จะประกอบอาชีพได้หลากหลายจะทำในภาคเกษตรก็ได้หรือจะลงทุนด้านค้าขาย ขณะเดียวกันกลุ่มครัวเรือนที่ยากจน เช่น กลุ่มลูกไร่ที่ยากจนที่ได้เข้าสู่ระบบพันธสัญญาที่ได้สร้างภาระหนี้สินกับทางโรงงาน จึงยังไม่สามารถปรับมาปลูกข้าวหรือพืชชนิดอื่นได้ เนื่องจากยังอยู่ในระบบหนี้สินต้องทำไร้อ้อยจ่ายหนี้สินให้โรงงานต่อไปจนหนี้สินหมดไม่สามารถใช้ที่ดินอย่างยืดหยุ่น กระทั่งต้องปรับมาสู่การทำงานในและนอกภาคเกษตร ทั้งการย้ายถิ่นออกไปทำงานในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน เป็นการทำงานที่หนักขึ้นเพื่อหาเงินชดใช้หนี้และสร้างความมั่นคงในการดำรงชีพของครัวเรือนได้ และกลุ่มครัวเรือนแรงงานไร้ที่ดิน การไม่มีที่ดินจึงเป็นข้อจำกัดให้เขาเป็นแรงงานรับจ้างในหมู่บ้านหรือนอกหมู่บ้าน และข้อจำกัดทางวุฒิการศึกษาที่ไม่สามารถออกไปทำงานในระบบราชการหรือเอกชนที่รับตามความถนัดทางการศึกษา จึงจำเป็นต้องอยู่ในระบบแรงงานรับจ้างรายวันไป และจากที่เคยพึ่งพาแหล่งธรรมชาติในการหาอาหารเพื่อลดค่าใช้จ่ายได้หายไปจากวิถีชีวิต อันเนื่องจากการขยายพื้นที่เกษตรไปทดแทนพื้นที่ทางธรรมชาติที่เป็นแหล่งอาหาร จึงต้องดิ้นรนเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตรทั้งทำงานในไร่อ้อยหรือที่นา กระทั่งทำงานนอกภาคเกษตรอื่นๆ ด้วย เพื่อนำเงินมาซื้ออาหารและค่าใช้จ่ายส่วนอื่น ๆ ของครัวเรือน ขณะเดียวกันการขยายตัวของเกษตรเชิงพาณิชย์ก็ได้สร้างปัญหาเรื่องการครอบงำทาง

เศรษฐกิจและสังคมของกลุ่มคนหรือกลุ่มทุนอุตสาหกรรมที่มีอำนาจในการเข้าถึงและการควบคุมทรัพยากรหรือการผลิตทางการเกษตรของชุมชน ตลอดจนผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่นและความเสื่อมโทรมของทรัพยากร จนเกิดภาพการต่อรองการใช้ทรัพยากรทั้งการใช้น้ำระหว่างเกษตรกรเองหรือการต่อรองกับโรงงานเพื่อชดเชยค่าเสียหายจากปัญหาน้ำเสียที่ปล่อยมาจากโรงงานที่ส่งผลเสียต่อพื้นที่เกษตร

ถึงแม้ว่าภาพรวมของประเทศไทยยังคงผลิตพืชอาหารเป็นหลัก แต่ทว่าความต้องการน้ำมันเชื้อเพลิงและพลังงานเชื้อเพลิงทดแทนจากภาคเกษตรทั้งระดับโลกและประเทศได้ผลักดันให้เกิดการขยายตัวของอุตสาหกรรมพลังงานทดแทนได้ใกล้ชิดชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น ดังนั้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ผู้ศึกษาได้หิยแนวคิด “ยุทธวิธีการดำรงชีพ” ร่วมกับแนวคิด “การต่อรอง” กับการมองศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการรับมือกับปัญหาภายใต้โอกาสและข้อจำกัดต่างๆ ในกระบวนการใหม่ๆ ที่มากับกระแสสากล ซึ่งอาจจะช่วยเปิดทางให้ชุมชนท้องถิ่นได้สร้างกลยุทธ์การปรับตัวและอยู่รอดได้ ท่ามกลาง “การเปลี่ยนแปลงด้านอุตสาหกรรมเกษตรครั้งใหม่”

บรรณานุกรม

เอกสาร

กลุ่มมิตรผล. **ธุรกิจในเครือมิตรผล กลุ่มน้ำตาล**. สืบค้นเมื่อ 16 พฤศจิกายน 2552 จาก http://www.mitrphol.com/th/02__business/index.php

กลุ่มมิตรผล. **ธุรกิจในเครือมิตรผล กลุ่มธุรกิจเอทานอล**. สืบค้นเมื่อ 16 พฤศจิกายน 2552 จาก http://www.mitrphol.com/th/02__business/03__ethanol.php

กรมพัฒนาพลังงานทดแทนและอนุรักษ์พลังงาน. **โรงงานที่ดำเนินการผลิตเอทานอลเพื่อใช้เป็นเชื้อเพลิงแล้ว**. สืบค้นเมื่อ 10 กุมภาพันธ์ 2552 จาก <http://www.dede.go.th/dede/index.php?id=172>

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. (2535). **วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า**. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

คายนส์, ชาร์ลส์ เอฟ. (2552). **แนวคิดท้องถิ่นอีสานนิยมในประเทศไทย**. อุบลราชธานี: ศูนย์วิจัยสังคมอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง.

ปกรณั์ คุณารักษ์. (2551). **วิถีชีวิตอีสาน**. กทม. : ประสานการพิมพ์.
ยศ ลันตสมบัติ. (2539). **ท่าเกวียน: บทวิเคราะห์เบื้องต้นว่าด้วยการปรับตัวของชุมชนชาวนาไทย ท่ามกลางการปิดล้อมของวัฒนธรรมอุตสาหกรรม**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คบไฟ.

ศจินทร์ ประชาสันต์. (2552). **โครงการขับเคลื่อนประเด็นเกษตรและอาหารเพื่อสุขภาพตามมติสมัชชาสุขภาพแห่งชาติ ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2551** **สู่การปฏิบัติ**. สำนักงานกรรมการสุขภาพแห่งชาติ.

สุวิทย์ วิศาวัต และดาร์วิน เมตตาริกานนท์. (2541). **ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน**. ขอนแก่น: สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สำนักประชาสัมพันธ์ กระทรวงพลังงาน. (2549). **ทิศทางพลังงานไทย**. กรุงเทพฯ: กระทรวงพลังงาน.

สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. **ราคาสินค้าเกษตรย้อนหลัง**. สืบค้นเมื่อ 10 กุมภาพันธ์ 2554 จาก http://www.oae.go.th/ewt_news.php?nid=4542

Chambers, Robert and Gordon Conway. (1991). **Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st century**. Brighton: The Institute of Development Studies.

Department for International Development. (2002). **Sustainable Livelihoods Guidance Sheets**. London: Department for International Development.

Ellis, Frank. (1981) Survey Article: Household Strategies and Rural Livelihood Diversification. **Journal of Development Studies**. 35(1), 1-38.

Goodman, David and Michael Watts. (1997). **Globalising Food: Agrarian Questions and Global Restructuring**. New York: Routledge.

Little, Peter and Michael Watts. (1994). **Living Under Contract: Contract Farming and Agrarian Transformation in Sub-Saharan Africa**. Madison:

University of Wisconsin Press.

- Maxwell, Simon and Marisol Smith. (1992). Household Food Security: A Conceptual Review. in Simon Maxwell and Timothy Frankenberger (Eds.), **Household Food Security: Concepts, Indicators, and Measurements A Technical Review**. pp. 8-52. New York and Rome : UNICEF and IFAD.
- Negash, Almaz and Anke Niehof. (2004). The Significance of Enset Culture and Biodiversity for Rural Household Food and Livelihood Security in Southwestern Ethiopia. **Agriculture and Human Values** 21, 61–71.
- Rigg, Jonathan. (2001). **More than the soil: Rural Change in Southeast Asia**. Great Britain : Pearson Education Limited.
- Tarasuk, Valerie. (2001). **Discussion Paper on Household and Individual Food Insecurity**. HealthCanada.

สัมภาษณ์ (ใช้นามสมมุติ)

- ตาหนิด. บ้านหนองไร่ไก่อ. (กันยายน 2553), สัมภาษณ์.
- ยายหมอน. บ้านหนองไร่ไก่อ. (กุมภาพันธ์ 2553), สัมภาษณ์.
- ตาตม. บ้านหนองไร่ไก่อ. (กุมภาพันธ์ 2553, สัมภาษณ์.
- พ่อทอง. บ้านหนองไร่ไก่อ. (กุมภาพันธ์, กันยายน 2553), สัมภาษณ์.
- พ่อทอง. บ้านหนองไร่ไก่อ. (กันยายน 2553), สัมภาษณ์.
- พี่พร. บ้านหนองไร่ไก่อ. (กันยายน 2553), สัมภาษณ์.
- แม่วาสนา. บ้านหนองไร่ไก่อ. (ธันวาคม 2552), สัมภาษณ์.

